

Əbülfəz Şeydabəyov

Cənubi Qafqaz regionu XIX əsrdən Çar Rusiyasının tərkibinə güclə daxil edildikdən sonra Azərbaycan siyasi və idarəçilik hakimiyyətini itirməklə üzleşdi. Bundan ən çox kəndli təbəqəsi əziyyət çəkməyə başlamışdı. Hətta daha ağır şərtlərin içində boğulub gedirdilər. Yaradılan quberniyaların tərkibindəki kəndlər yerli mülkədarlara, torpaq ağalarına həvalə olunmuşdu. Geniş qolçomaqlıq səlahiyyətlərinə malik olan mülkədar ağalar da kəndlilərin ömrünü qara etmişdilər. XIX əsrdə Rusiya İmperiyasında da dünyada olduğu kimi təhkimçilik icarə üsulu davam edirdi. Bu amansız idarəçilikdə kəndli öz evinin, torpağının, əkin və ölüş sahələrinin sahibi ola bilməzdi. Hər şey ağa-

dan asılı idi. Bununla yanaşı bir adam bir kənddən digər kəndə özbaşına köçməskunlaşa bilməzdi. Çar naçalniklərinin verdiyi səlahiyyətə görə - əgər kəndli icazəsiz başqa məntəqəyə köçsəydi, ağanın bir namə şikayəti ilə həmin kəndli dərhal tapılaraq yenidən ağasına təhvil verilerdi. Mülkədar da özü seçdiyi cəza üsulları ilə onu əziyətləndirir və ya başqa əziyyətlər verirdi. Adətən Azərbaycanda axtarışa verilən "özbaşına" bir-iki ay müddətində tapılmasa idi, ondan əl çəkərdilər. Qanun bu idi, lakin kəndli sahibkarlar illərlə bu zavallı insanları axtarırdı. Geniş səlahiyyət deməyə, mülkədarlar şuluq qəbul etdikləri adamları şikayət əsasında Sibirin ən soyuq kəndlərinə də sürgün edərdilər. Bu işlər üçün kazak drujinaları həmişə canla başla amədə idilər. Araşdırmalar onu göstərir ki, Qafqazda bəzi hallarda sahibkarlar neinki kimi istəyənlər kənddən qovdular hətta bəzi hallarda yeni ailə qurmaq istəyənlər öncədən ağanın xeyir-duasını da almağa məcbur idilər. Bəyənilməyən, milli/dini fikirlər səsləndirən, çar üsul idarəsini səliqə tənqid edən əhali bəzən illərlə mülkədarın nikah icazəsini vəsətə ilə gözləyirdilər. Belə olan təqdirdə, Şimali və Cənubi Qafqazda qız qaçırma adətləri vüsət almağa başlamışdır. Daha sonralar isə kalim/başlıq pulu məsələləri də artıqca bu bir növ qafqazlı adətində dönmüşdür. Çar çinovnikləri regionda öz xəfiyələri vəsətə ilə asanca harada hansı narazılıqlar olduğunu öyrənməyə çalışırdılar. Əsas hədəf yerlərdəki insanları təhsildən, yazı pozudan uzaq tutma idi. Bunun üçün kəndli ağzı həmişə açıq qalardı. Deyirlər ki, bəzi loğva və harınlaşmış mülkədarlar ad günlərində və ya

kef məclislərində bütün kəndi adamları ilə bir yerdə digər ağaya hədiyyə edərdilər...Vay məzlum insanların başına. Rusiyanın özündə daha da irəli gedən əclaf titullu kulaklar kəndliləri bazarda açıq satışa çıxardardılar. Əcnəbi konsolların xatirələrində deyilir ki- bu gün Petroqraddın bazarında bir cins at, iri cüssəli rus muşklərindən baha satıldı...Zavallı slavyan kəndlərində borclu qalanlar uşaqlarını da satardılar.

Qafqaz xalqları xüsusilə də Azərbaycan əhalisi feodalizmin bu qaranlıq üzü ilə heç zaman barışmır və nəticədə XIX əsrdə ölkə boyunca silsilə etirazlar baş vermişdir. Ən iri üsyanlar Quba (1826) , Çar Balakən

Azərbaycanda kəndli təhkimçiliyi və sinfi ayrışdırılışın tarixçəsi XIX-XX əsrlərdə

Qafqazda mübarizəaparan qaçaqlar/abreklərin hekayələri Çarın özünü belə yatmağa qoymazdı. Çoxlu tədbirlər görüldü, regiona ən sınıq peşəkar rus generalları göndərildilər. Onlar da özləri ilə cəza birlikləri gətirər- qaçaqlarla əlbir olan əhaliyə divan tutardılar. Bu işdə onlara bir sıra yerli sahibkarlar da canla başla kömək edərdilər. Təbii ki bu hər mahala aid deyil.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Təhkimçilik üsulu çox ağır şərtləri olan bir yaşam tərzidir. Yazdıqca bitməz. Kəndlilər həm vergi verər həm də əkin/yığım mövsümündə ağanın sahəsində ödənişsiz çalışmağa məcbur olurdular...Nə yaşam sənədləri olardı nə də hüquqları. Demək olar ki, ağı qullar idilər.

ci ildə təhkimçiliyin imperiya ərazisində ləğv edilməsi haqqında fərman elan etdi. Bu fərmana görə artıq kəndlilər harda işləmək istəmələrində sərbəst idilər. Onlar bir yerdən digər yere getməkdə də azad olmuşdular. Bəli, beləcə zavodları bu kəndli-işçilərlə doldurmuş oldular. İndi kəndlilər fəhlə uniforması geyinib yeni fabriklərinin mülkiyyətinə təhkim olunmuşdu. Bizdən də əlavə imperiyanın dörd tərəfindən əcnəbi məzlum kəndlilərin də pənah yeri Azərbaycan olmuşdu. Mülkədarlar bundan narazı qalsalar da, yene də kənd və mahallarda qalan əhali onlardan asılı vəziyyətdə idi. Həmin ağır şərtlər dəyişmədi. Fərman ləğv işləyirdi. Yene də ağanı, bəyi, sahibkarı gören sırayı insan mütləq da-

bəstəz, çar 10 il əvvəl fərman imzalayıb, di durun gedin zavodlarda da işləyə bilərsiniz"...Acı həqiqətləri yaşadıqca xalqın bağrından çıxan Həsən bəy Zərdəbilər ölkəmizdə mətbuatın vacibliyini anlayır...Milli düşüncə sahibləri vətənpərvər insanlarımızla yanaşı milyonçu-Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi öncül insanlarımız çıxış yolunu ancaq müasir təhsildə və milli kəndli islahatlarında görməyə başlayır. Bir sıra imkanlı şəxslər ölkənin gələcəyinə bəlkə də İstiqlal Cümhuriyyəti ideyasının təməllərinin həyata keçməsi üçün yatırımlar edir. Ölkədə müxtəlif təyinatlı məktəblər açılır. İmperiya universitetlərinə, Osmanlıya və Avropaya təhsil almağa göndərilən gənclərimiz - əllərində hüriyyət məşəli ilə Azərbaycana qayıdmalı idilər.

Bizdə gələcəyə ağam gedənə naçalnik demək düz 1918-ci ilə kimi davam edir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaranan kimi ölkədə həminin bərabər hüquqlu olması elan edilir. Artıq küçədə gördüyünüz ağaya baş əymək məcburiyyətində deyildiz. Kəndli məsələsinin də həllinə çalışan qurucu babalarımız, torpaqla bağlı bir sıra islahatlara baş vururlar. Komissiya qrupu yaradılır. Məlum olur ki, çarizmin mənfur siyasətinin nəticəsində Azərbaycanda 68,7%- torpaqlar dövlətin, 29,5%- torpaqlar mülkədarların və yalnız 1,8%-torpaq kəndlilərdədir. Bu dəhşətli göstərici üstə gəl zavodlarda 10 saatdan artıq çalışdırılan işçilərin durumu ölkə əhalisini bərbad vəziyyətə salmışdır. Bunlarla bağlı dərhal ölçülər götürülür və milli hökumət mülkədarların əlində cəmləşdirilən torpaqları puldan alıb əhaliyə paylamaq layihələrinə başlayır. Əfsuslar olsun ki, proses başlasa da ADR-in ömrü 10 qırx problemlərin tam həllinə çatmır. Buna baxmayaraq Azərbaycanda artıq hər kəsin hüququ bərpa olunur, şəxsiyyətə dair sənədlər/pasportlar verilir. İnsanların sərbəst şəkildə istədikləri yerlərə hərəkəti bərpa olunur. Əksər yerlərdə kəndlilərin evləri onların mülkü kimi qeydə alınır. Buna dirənən ağalarımız da olub deməyi unutmayaq. Bunlar hamısı bizim tariximizin bir hissəsidir. Əksər folklorumuz və adətlərimiz həmin çətin anların içində yığılıb. Həqiqətdən qaçmaq lazım deyil. Əksinə onunla üzlaşaraq Vətənimizin nələrdən keçdiyini dərk edərkən ədalətliyimizin, suverenliyimizin, sərbəst müasirliyimizin məsuliyyətini dərk edərkən onu hamımız qorunmalıyıq. 150 il öncə bunlar yaxı idi...

Qafqaz xalqları xüsusilə də Azərbaycan əhalisi feodalizmin bu qaranlıq üzü ilə heç zaman barışmır və nəticədə XIX əsrdə ölkə boyunca silsilə etirazlar baş vermişdir. Ən iri üsyanlar Quba (1826) , Çar Balakən (1830), Lənkəran (1831) daha sonraları isə Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur, İrəvan, Şirvan ərazilərində müxtəlif çaplı xalq etirazları ilə davam etmişdir. Regionda baş verən bütün kütləvi xalq etirazları Çar ordusu və hərbi birləşmələri tərəfindən amansız şəkildə yatırıldı, rəhbərləri isə ya edam edilir ya da sürgünə göndərilirdi

(1830), Lənkəran (1831) daha sonraları isə Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur, İrəvan, Şirvan ərazilərində müxtəlif çaplı xalq etirazları ilə davam etmişdir. Regionda baş verən bütün kütləvi xalq etirazları Çar ordusu və hərbi birləşmələri tərəfindən amansız şəkildə yatırıldı, rəhbərləri isə ya edam edilir ya da sürgünə göndərilirdi.

Ümumiyyətlə Azərbaycanda çarizmin zülmü və ağır vergilərindən tənqəd gələn bir sıra insanlar təqiblərə məruz qaldıqlarından qaçaq həyatına qədəm qoyurdular. Beləcə regionda qaçaqlar hərəkatı vüsət alır. Çar üsul idarəsindən və bəzi yerlərdəki mülkədarların davranışından cana gələn mərd insanlar bu qaçaqların sırasına qoşulurdular. Əsasən dağlıq ərazilərdə məskən salan qaçaqlar vur-qaç, ani basqın metodları ilə hənrlənmiş ağaları, bəyləri cəzalandırırdılar. Filmlərimizdə də əks olunan həmin səhnələrdən aydın görünür ki- məzlum kəndlilərin pənah və ədalət qapısı bu qaçaqlar olardı. Zamanla onlar xalq qəhrəmanları olaraq dillərə, yazılı və şifahi xalq ədəbiyyatımızın ayrılmaz parçasına çevrilməmişlər. Xalq onları yarı mistik yarı ölməz bir insanlar kimi bilirdi. Azərbaycanda və Şimali

Bəs necə bitdi bu təhkimçilik?

Avropa sənaye inqilabı yaşayırdı. Artıq qlobus buxar/kömürlə fırlanırdı. İri zavodlar, fabriklər açılırdı. Ən sürətli istehsalat ölkə ən qabaqcıl oldu. Kapitalizmin boruları fit çalmağa başlamışdı. Bəs əgər kəndlilər mülkədarın icazəsiz kəndi tərk edə bilməzdisə- bu zavodlarda kim çalışmalı idi? Bu sual dövrün imperatorlarını çox narahat edirdi. Odur ki, Rus Çarı II Aleksandr 1861-

yanmalı baş əyərək salam verməli idi...Əks halda olacaqları gözə almalı idi. Vay onun halına ki, bu "böyük vətəndaş" acıqlı ya kibirli bir insan olardı.

Fərman çıxır aləmin əhalisi sərbəst olur, Qafqazdakı camaatın isə bundan xəbəri olmur. Bizə bu fərman çinovniklərcə gecikdirilərək gəlib 1870-lərdə çatır. Yəgin Gədəbəydəki Siemens qardaşlarının zavodları, Nobellər, daha sonra neftdən sərvət tikməyə gələn xarici kapitalistlərin xətrinə Azərbaycanda da mahallarda deyilirdi ki - "ay camaat artıq sər-